

online.cgi?req=doc;base=LAW;n=144640.

8. Трудовой Кодекс Российской Федерации от 30.12.2001 г. N 197-ФЗ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.trkodeks.ru>.

9. Саєнко Ю.О. Поєднання загального і спеціального у правовому регулюванні робочого часу окремих категорій працівників [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Apptip/2013_26/Saenko.pdf.

10. Проект Трудового кодексу України, зареєстрований Верховною Радою України за № 1108 від 04.12.2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=30947.

УДК 349.2

Сапон А.В., суддя Деснянського районного суду м. Чернігова

Зміст правовідносин з соціального забезпечення суддів

Проаналізовано зміст регулятивних правовідносин з соціального забезпечення суддів через поєднання юридичного факту, суб'єктивного права судді з юридичним обов'язком держави. Визначено різновиди матеріальних правовідносин соціального забезпечення суддів, які мають регулятивну функцію.

Ключові слова: правовідносини, соціальне забезпечення, судді.

Проанализировано содержание регулятивных правоотношений по социальному обеспечению судей через сочетание юридического факта, субъективного права судьи с юридической обязанностью государства. Определены виды материальных правоотношений социального обеспечения судей, имеющих регулятивную функцию.

Ключевые слова: правоотношения, социальное обеспечение, судьи.

The article analyzed the content of regulatory legal social security judges through a combination of legal fact, subjective law judge with the legal responsibility of the state. Defined types of material social relations of judges who have regulatory function.

Keywords: legal relationship, social security, judges.

Постановка проблеми. Розвиток економіки, зміни до чинного законодавства зумовлюють трансформацію правовідносин: виникають нові відносини або видозмінюються існуючі, тобто суспільні відносини, які є предметом правового регулювання категорія динамічна, не постійна. Підвищення ефективності правової регламентації соціальних відносин є неодмінною передумовою підвищення статусу правової держави. В цьому аспекті, особливого значення набувають *особливості змісту правовідносин соціального забезпечення суддів, діяльність яких спрямована на реалізацію функції, цілей та завдань держави та суспільства.*

Стан дослідження. Правовідносини соціального забезпечення суддів та окремі їх аспекти досліджувалися багатьма правознавцями, такими, як В.С. Андріївим, Н.Б. Болотіною, М.Л. Захаровим, О.Д. Зайкіним, Р.І. Івановою, О.Є. Мачульською, П.Д. Пилипенко, С.М. Прилипко, С.М. Синчук, А.М. Слюсар, Б.І. Сташків, Н. М. Стаховської, Е.Г. Тучковою, І.В. Оклей, І.С. Ярошенко та іншими вченими. Проте, незважаючи на велику активність досліджень у даній сфері, багато аспектів щодо змісту правовідносин

соціального забезпечення суддів залишаються дискусійними, що й говорить про *актуальність* і визначає *мету* даної статті. *Завданням* статті є розкриття сутності змісту правовідносин з соціального забезпечення суддів. *Наукова новизна* статті полягає, по-перше, у наданні авторського визначення поняття «правовідносини»; по-друге, у розкритті *змісту регулятивних правовідносин соціального забезпечення суддів* через *поєднання юридичного факту, суб'єктивного права судді з юридичним обов'язком держави*; по-третє, у визначенні змісту охоронних правовідносин, котрі, як будь-які правовідносини, містять права й обов'язки відповідних сторін правовідносин: юридичний зміст і фактичну поведінку, які уповноважена особа може, а зобов'язана — повинна здійснити.

Виклад основного матеріалу. Правовідносини — це врегульоване нормами права відношення між окремими особами, пов'язаними між собою правами та обов'язками. Змістом правовідносин соціального забезпечення є взаємні права і обов'язки сторін та різні юридичні факти.

Правовідносини соціального забезпечення суддів характеризуються тим, що для цієї категорії осіб передбачено особливий порядок призначення і виплати щомісячного довічного грошового утримання з урахуванням їх правового статусу, професійних обов'язків. *У межах відносин які визначені законом України «Про судоустрій і статус суддів» [1] проаналізуємо поєднання юридичного факту, суб'єктивного права судді з юридичним обов'язком держави, які складають зміст правовідносин соціального забезпечення суддів.*

Соціальному забезпеченню суддів характерні наступні різновиди матеріальних правовідносин, які мають регулятивну функцію:

1) Правовідносини пенсійного забезпечення — соціальне забезпечення у вигляді грошових виплат. Визначимо, що пенсія — це щомісячна виплата в солідарній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, яка призначається судді як згідно із його трудо-правовим статусом відповідно до Закону України «Про державну службу» [2], так і на загальних підставах.

Будь-який вид пенсійного забезпечення призначається довічно, виплачується періодично (щомісяця), тобто вказаний платіж має регулярний характер. Слід визначити, що юридичним фактом у даному випадку, тобто умовою для виникнення права у судді на отримання пенсійного забезпечення є досягнення певного віку, наявність необхідного стажу та припинення повноважень судді. В Законі також передбачені випадки для припинення вказаних відносин, тобто вони носять динамічний характер.

Аналізуючи зміст вказаних правовідносин з пенсійного забезпечення суддів, слід визначити учасників правовідносин, які наділені суб'єктивними правами та юридичними обов'язками. Суддя, володіє головним правом на отримання будь-якого пенсійного забезпечення. Згідно ст. 138 Закону України «Про судоустрій та статус суддів», другий суб'єкт, Пенсійний фонд України, повинен виконати свій основний обов'язок надати судді відповідне пенсійне забезпечення, тобто уповноважені органи державою визначені.

Так, для того щоб реалізувати своє право на отримання пенсій суддя має право звернутись до Пенсійного Фонду України із заявою та відповідними документами про нарахування пенсій. Тобто, праву суддів кореспондує обов'язок уповноваженого державою органу на призначення та виплати пенсійного забезпечення судді. У зв'язку із наявністю прав та обов'язків сторін та юридичного факту, маємо зробити висновок,

що ці правовідносини можуть бути віднесені до самостійного виду правовідносин із пенсійного забезпечення.

2) Правовідносини з щомісячного довічного грошового утримання — соціальне забезпечення у вигляді грошових виплат. По-перш, слід визначити, що щомісячне грошове утримання є гарантією незалежності суддів, надається у вигляді грошової виплати, тобто це платіж, який призначається судді згідно із його трудо-правовим статусом за професійне виконання правосуддя після його відставки. Щомісячне грошове утримання призначається довічно, та виплачується періодично (щомісяця), тобто вказаний платіж має регулярний характер. Слід визначити, що юридичним фактом у даному випадку, тобто умовою для виникнення права у судді на отримання щомісячного довічного утримання є наявність необхідного стажу та припинення повноважень судді саме у зв'язку з виходом у відставку. В законі також передбачені випадки для припинення вказаних відносин, тобто вони носять динамічний характер.

Отже, слід визначити учасників правовідносин, які наділяються суб'єктивними правами та юридичними обов'язками. Суддя, володіє головним правом на одержання щомісячного грошового забезпечення, яке пов'язується із його правовим статусом, згідно ст. 138 Закону України «Про судоустрій та статус суддів». Другий суб'єкт, Пенсійний фонд України, повинен виконати свій основний обов'язок — за рахунок коштів Державного бюджету України надати судді відповідне соціальне забезпечення, тобто уповноважені органи державою визначені.

Так, для того щоб реалізувати своє право на отримання щомісячного грошового утримання суддя має право звернутись до Пенсійного Фонду України із заявою та відповідними документами про нарахування щомісячного грошового утримання. Тобто, праву суддів кореспондує обов'язок уповноваженого державою органу на призначення та виплати щомісячного довічного утримання судді. У зв'язку із наявністю прав та обов'язків сторін та юридичного факту, маємо зробити висновок, що ці правовідносини можуть бути віднесені до самостійного виду правовідносин із соціального забезпечення.

3) Матеріальна допомога до відпустки та вихідна допомога суддям у відставці — соціальна допомога у вигляді грошових коштів.

Нарахування матеріальної допомоги на оздоровлення до відпустки є разовим платежем, яка надається судді саме до відпустки. Тобто, відпустка є умовою для виникнення права у судді на отримання матеріальної допомоги, що і є юридичним фактом. Матеріальна допомога нараховується за рахунок коштів державного бюджету, через головних розпорядників бюджетних коштів: Державну судову адміністрацію України, Конституційний Суд України, Верховний Суд України, вищі спеціалізовані суди. Порядок фінансування судів визначено ст. 143 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [1].

Аналізуючи зміст вказаних правовідносин з отримання матеріальної допомоги до відпустки визначимо, що суддя має право на отримання соціальної допомоги, а другий суб'єкт — головний розпорядник коштів повинен виконати свій основний обов'язок надати судді відповідне соціальне забезпечення, тобто уповноважені органи державою визначені. Так, для того щоб реалізувати своє право на отримання матеріальної допомоги, суддя має право звернутись до головного розпорядника із заявою на відпустку та на отримання допомоги. Тобто, праву суддів кореспондує обов'язок уповноваженого державою органу на виплату матеріальної допомоги судді. У зв'язку із наявністю прав та обов'язків сторін та юридичного факту, маємо зробити

висновок, що ці правовідносини можуть бути віднесені до самостійного виду правовідносин із соціального забезпечення.

Вихідна допомога судді є державним соціальним забезпеченням, яка надається за рахунок бюджетних коштів. Нарахування вихідної допомоги *суддям в відставці* є разовою платнею, яка надається судді виключно у випадку припинення трудових відносин у зв'язку із відставкою, що є умовою для виникнення права у судді на отримання вихідної допомоги, та є, у даному випадку юридичним фактом. Вихідна допомога нараховується за рахунок коштів державного бюджету, через головних розпорядників бюджетних коштів: Державну судову адміністрацію України, Конституційний Суд України, Верховний Суд України, вищі спеціалізовані суди. Аналізуючи зміст вказаних правовідносин з отримання вихідної допомоги суддям у відставці зазначимо, що суддя має право на отримання соціальної допомоги, а другий суб'єкт – головний розпорядник коштів повинен виконати свій основний обов'язок надати судді відповідне соціальне забезпечення, тобто уповноважені органи державою визначені. Так, для того щоб реалізувати своє право на отримання матеріальної допомоги, суддя звертається до Вищої ради юстиції про відставку, при прийнятті рішення про відставку судді, виникає обов'язок уповноваженого державою органу на виплату вихідної допомоги судді. У зв'язку із наявністю прав та обов'язків сторін та юридичного факту, маємо зробити висновок, що ці правовідносини можуть бути віднесені до самостійного виду правовідносин із соціального забезпечення.

4) Правовідносини з обов'язкового державного страхування – соціальне забезпечення у вигляді грошових виплат

Відповідно до ст. 135 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [1], життя і здоров'я суддів підлягають обов'язковому державному страхуванню за рахунок коштів Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України. Тобто, у даному випадку має місце складне правовідношення із соціального страхування із трьохсуб'єктним складом: суддя, як особа, із якою укладено трудовий договір, страхувальник і орган, який здійснює страхування, що свідчить про наявність соціально-страхових відносин, із визначенням у спеціальному Законі органом, за рахунок якого здійснюють соціальне страхування. На нашу думку, юридичним фактом для виникнення правовідносин із державного соціального страхування є вступ судді у трудові правовідносини, тобто трудовий договір.

5) Відносини із забезпечення суддів службовим житлом є різновидом соціального забезпечення у вигляді натуральних видів допомоги.

Законом «Про судоустрій і статус суддів» [1] визначено право судді на отримання житла. Закріплюючи у законі право суддів на отримання житла, держава покладає на себе обов'язок щодо надання вказаного забезпечення. Відповідно, у особи, уповноваженої на одержання забезпечення у вигляді житла виникає суб'єктивне право на його отримання. Проте, Законом не визначений суб'єкт вказаних взаємовідносин, уповноважений орган, який є відповідальним за вказаний вид відносин. Аналіз Закону «Про судоустрій і статус суддів» [1], що регулює суспільні відносини у соціальному забезпеченні суддів, свідчить, що норми Закону не визначають юридичний обов'язок держави в наданні вказаного виду забезпечення судді. Невизначення обов'язків держави, або уповноваженого державою органа, які повинні забезпечити можливість судді скористатися цим правом залишає вказане право формальним та не реалізованим.

Таким чином, вважаємо, що правовідносини між державою та суддею у даному випадку не виникають, а вказаний вид відносин нормою права не врегульований.

б) Відносини із безплатного медичного обслуговування в державних закладах охорони здоров'я та санаторно-курортне обслуговування соціальне забезпечення у вигляді соціальних послуг

Законом «Про судоустрій і статус суддів» [1] визначено право судді та членів його сім'ї на безоплатне медичне обслуговування у державних закладах охорони здоров'я та санаторно-курортне лікування. Закріплюючи у законі право суддів на лікування, держава покладає на себе обов'язок по наданню вказаного забезпечення. Відповідно, у особи, уповноваженої на одержання забезпечення у вигляді лікування або санаторно-курортного лікування виникає суб'єктивне право на його отримання. Проте, Законом не визначений суб'єкт вказаних взаємовідносин, уповноважений орган, який є відповідальним за вказаний вид забезпечення суддів, через який здійснюється державою відшкодування послуг із медичного обслуговування та санаторно-курортне лікування. Аналіз Закону «Про судоустрій і статус суддів» [1], що регулюють суспільні відносини у соціальному забезпеченні суддів, свідчить, що норми Закону не визначають юридичний обов'язок держави в наданні вказаного виду забезпечення судді, не розкрито зміст прав суддів. Не визначення обов'язків держави, або уповноваженого державою органу, які повинні забезпечити можливість судді скористатися цим правом залишає вказане право формальним та нереалізованим.

Таким чином, вважаємо, що правовідносини із безплатного медичного обслуговування та санаторно – курортного лікування між державою та суддею у даному випадку не виникають, а вказаний вид відносин нормою права не врегульований.

Виходячи із приписів Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [1] зауважимо, що *в соціальному забезпеченні суддів виникли та існують наступні види правовідносин: соціально-страхові* правовідносини з обов'язкового державного страхування; правовідносини пенсійного забезпечення та правовідносини з виплати соціальної допомоги: матеріальна допомога до відпустки та вихідна допомога суддям у відставці. Маємо визначити, що вказані правовідносини поєднує регулятивна функція.

Але, не можна не згадати про допоміжну роль стосовно регулятивних правовідносин із боку охоронних правовідносин. Вони, як правило, виникають за умови порушення суб'єктивних прав судді, невиконання обов'язків зобов'язаними суб'єктами правовідносин, якими є уповноважені державою органи. Невиконання приписів Закону, тобто неправомірну поведінку зобов'язаного суб'єкта правовідносин, можна умовно розглядати як порушення прав, яке є юридичним фактом, що спричиняє правові наслідки для суб'єктів правовідношення у вигляді набуття ними додаткових прав та обов'язків, зумовлює появу нового правовідношення – охоронного, регулятивні правовідносини трансформуються в охоронні правовідносини, при цьому суб'єкти правовідносин залишаються. Призначенням охоронних правовідносин є забезпечення охорони приписів регулятивних соціально – забезпечувальних норм.

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови зазначено: «охорона – це дія у значенні охороняти, або забезпечувати, гарантувати» [3, с. 692]. Із цього питання М.П. Кучерявенко визначає, що, реалізуючи охоронну функцію права, охоронні правовідносини виникають як реакція держави на неправомірну поведінку суб'єктів правовідносин, застосовуючи заходи юридичної відповідальності, здійснюючи захист суб'єктивних прав, охоронні правовідносини є витребуваними, коли інтереси учасників

правовідносин потребують державно-правового захисту [4, с. 274–275]. О.Г. Лук'янова надає наступне визначення охоронних правовідносин — це врегульовані нормами права відносини, які призначені опосередковувати владну діяльність держави щодо забезпечення функціонування правового механізму, маючи на меті ліквідацію аномалій цих явищ як із застосуванням правового примусу та правозастосування, так і поза їх межами, що реалізується процесуальною процедурою (юридичним процесом) [5, с. 90]. Також, вона акцентує, що охоронні правовідносини виникають у наслідок порушення процесуального обов'язку [5, с. 223]. На нашу думку, слід звернути увагу на тезу О.С. Іоффе, який слушно визначає, що неможливо порушити правову норму без порушення конкретного правовідношення, як неможливо порушити правовідношення, не порушивши при цьому правової норми [6, с. 286–287]. Тобто, науковцем наданий висновок, що норма і правовідносини є єдиним об'єктом для посягання при здійсненні правопорушення.

Розглядаючи функції правовідносин, відомий науковець О.Ф. Скакун визначила, що охоронні правові відносини виникають у результаті реалізації охоронних норм права, забезпечують захист суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів потерпілих, а також покладання правової відповідальності на правопорушників [7, с. 603]. Є.О. Харитонов як охоронні виділяє ту групу відносин відповідної галузі права, яка забезпечує нормальне функціонування регулятивних правовідносин у цій галузі [8, с. 240].

Аналогічну думку має Д.Н. Кархальов, яким охоронні правовідносини визначені як самостійний правовий зв'язок, що виникає на підставі охоронних норм права між потерпілою особою і правопорушником під час порушення (або створення загрози порушення) права, змістом якого є суб'єктивне право на захист і суб'єктивний охоронний обов'язок, який реалізується з метою забезпечення захисту порушеного суб'єктивного права (або відновлення правового положення) [9, с. 11]. Також, науковець вважає, що забезпечення захисту порушеного права, здійснюється як правило, за рахунок засобів примусу. Міри примусу, які реалізуються у його межах, завжди застосовуються на користь потерпілої особи [10, с. 51-58].

Підсумовуючи висновки науковців необхідно зазначити, що особа яка володіє будь-яким регулятивним суб'єктивним правом, за умови, що воно порушено або оскаржується, має право на захист в межах охоронюваних правовідносин.

Ознаками захисту суб'єктивних прав особи є: відновлення порушеного суб'єктивного права, забезпеченість захисту вповноваженими державними органами, а також закріплення в законодавстві способів захисту, що дозволяють досягти зазначеної мети.

Суб'єктами охоронних правовідносин, є: з одного боку, суб'єкт захисту, тобто суб'єкт, права якого порушені, який ініціює захист своїх прав; з іншого боку — порушник суб'єктивного права. Об'єктом охоронних правовідносин є суб'єктивне право, що порушено, яке закріплене в законодавстві.

Розглянемо саме зміст охоронних правовідносин, котрі, як будь-які правовідносини містять права й обов'язки відповідних сторін правовідносин: юридичний зміст і фактичну поведінку, які уповноважена особа може, а зобов'язана — повинна здійснити. При цьому, до юридичного змісту охоронних правовідносин, що виникають при порушенні права, входить, насамперед, суб'єктивне право суб'єкта господарювання — право на захист. На нашу думку, юридичними фактами, у даному виді правовідносин є: факт правопорушення, та прояв суб'єктом ініціативи в реалізації свого права на захист, без якої не буде зазначеної діяльності уповноважених органів із захисту

прав суб'єктів господарювання і відповідно, – захисту.

Охоронні правовідносини як такі, що пов'язані з наслідками правопорушення, спрямовані на притягнення до юридичної відповідальності, на охорону суб'єктивних прав та на застосування санкцій норм права. У юридичній літературі слушно звертається увага на зв'язок юридичної відповідальності та правовідносин. Юридична відповідальність полягає в застосуванні до правопорушника передбачених законодавством санкцій, які забезпечуються в примусовому порядку державою і є правовідносинами між державою в особі її органів і правопорушником, до якого застосовуються юридичні санкції з негативними для нього наслідками [11, с. 105]. На юридичну відповідальність як «взяті в динаміці правовідносини між правопорушником та державою» звертав увагу О.Е. Лейст [12, с. 49]. Наявність зв'язку між обов'язком правопорушника зазнати несприятливих наслідків за здійснене правопорушення та правом держави застосовувати до правопорушника конкретну міру покарання дає підстави визнати юридичну відповідальність особливими правовідносинами.

На необхідність дослідження юридичної відповідальності з позиції правовідносин звертає увагу Д.А. Липинський, характеризує відповідальність за правопорушення як «атрибут правовідношення, що включає: обов'язок правопорушника; обов'язок компетентного органу застосувати до правопорушника передбачені санкцією правової норми заходи юридичної відповідальності; реально зазнавати несприятливих наслідків (динаміка вказаного атрибута правовідношення)» [13, с. 55].

Звернемо увагу на тезу В.Г. Федорової, яка визначає юридичну відповідальність як правовідносини, в яких дієздатні суб'єкти виконують правові веління, що містяться в правових заборонах (юридичних обов'язках) і правових можливостях, поєднані з відповідними штрафними та заохочувальними санкціями [14, с. 92]. На це звертає увагу Д.М. Лук'янець, зазначаючи, що «досить часто серед вітчизняних дослідників зустрічається погляд, згідно з яким юридична відповідальність, до якої притягуються різноманітні суб'єкти і яка має ознаки адміністративної, відноситься до окремого виду, відмінного від адміністративної відповідальності» [15 с. 35].

Висновок. Таким чином, підсумовуючи вищенаведене, слід підкреслити, що будь-які види правовідносин, у тому числі й охоронні, виникають на підставі норм права, які закріплені в законодавстві, способів захисту, що дозволяють досягти зазначену мету. В.М. Протасов, визначає, що під час видання неправового юридичного закону чи іншого протиправного нормативного акта має місце порушення об'єктивного права [16, с. 67–68]. В охоронних правовідносинах, що виникли з приводу порушення права суддів суб'єктом виступає держава, яка делегує свої повноваження уповноваженим державним органам, що забезпечують захист порушених прав. Але, невизначеність суб'єктів правовідносин в Законі України «Про судоустрій і статус суддів» [1] є підставою для конфлікту діяння з правовою нормою, наслідком чого є протиправність однієї сторони правовідносин та порушення права другої. Диспозиція норм Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [1] не передбачає активної діяльності з реалізації юридичних зобов'язань держави щодо реалізації права суддів. Також норми не передбачають негативних юридичних наслідків за невиконання зобов'язань, тому таку бездію неможливо розцінити як порушення прав суддів, тому охоронні правовідносини не виникають. Тобто, маємо визначити, що соціальне забезпечення суддів має виключно регулятивні правовідносини, із норм саме Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [1] охоронні правовідносини не виникають.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 07.07.2010, № 2453-VI // Офіційний вісник України— 2010 р.- № 55/1 /, стор. 7, стаття 1900
2. Про державну службу»: Закон України від 16.12.1993 № 3723-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 52. — Ст.490.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. В.Т. Бусел]. —К.; Ірпінь : Перун, 2002. — 1440 с.
4. Кучерявенко Н.П. Курс налогового права : в 6 т. / Кучерявенко Н.П. — Харьков :Легас, 2002. — Т. 2: Введение в теорию налогового права. — 2004. — 600 с.
5. Лукьянова Е.Г. Теория процессуального права / Лукьянова Е.Г. — М. : НОРМА,2003. — 240 с.
6. Иоффе О.С. Правоотношение по советскому гражданскому праву / О.С. Иоффе // Иоффе О.С. Избранные труды : в 4 т. /О.С. Иоффе. — СПб. :Юридическийцентр Пресс, 2003. — Т. 1: Правоотношение по советскому гражданскому праву. Ответственность по советскому гражданскому праву. — 2003. — С. 31—193.
7. Скаун О. Ф. Теория государства и права(Энциклопедический курс): Учебник / О.Ф. Скаун. — Х.: Эспада, 2005.
8. Харитонов Є. О. Цивільні правовідносини: Навч.посіб / Є.О. Харитонов. — К.: Істина, 2008. — 304 с.
9. Кархалев Д. Н.Концепция охранительного гражданского правоотношения: Автореф. дис. на соиск.ученой степени д. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Д.Н. Кархалев. —Екатеринбург, 2010. — 37 с.
10. Кархалев Д. Н. Объект охранительного гражданского правоотношения / Д.Н. Кархалев// Журнал российского права. — 2009. — № 3. — С. 51-58.
11. Великий енциклопедичний юридичний словник / [за ред. Ю.С. Шемшученка]. —К. : Юрична думка, 2007. — 992 с.
12. Лейст О.Э. Дискуссия об ответственности: проблемы и перспективы / О.Э. Лейст //Вестник Московского государственного университета. Серия 11 “Право”. — 1981. —№ 2. — С. 45—53.
13. Липинский Д.А. Проблемы юридической ответственности : монография / Д.А. Липинский ; [под ред. Р.Л. Хачатурова]. —СПб. : Юридический центр Пресс, 2003.— 387 с.
14. Федорова В.Г. Понятие юридической ответственности и ее регулятивно-охранительная природа / В.Г. Федорова //Государство и право. — 2007. — № 9. —С. 87—92.
15. Лук'янець Д.М. Інститут адміністративної відповідальності: проблеми розвитку : монографія / Лук'янець Д.М. — К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. — 230 с.
16. Протасов В.Н. Основы общеправовой процессуальной теории / В.Н. Протасов — М. : Юридическая литература, 1991. — 144 с.